

Hátrahagyott szófejtések*

menten és **folyton**. Ez a két határozószónk felépítés szempontjából, valamint véleményem szerint keletkezésére nézve is közeli rokon. Szótörténeti szempontból azonban nagy különbség van köztük. A *menten* adatai sokkal korábban kezdődnek és sokkal gyakoribbak. Ezért a fejtegetést ezek bemutatásával kezdem és a *folyton*-ra inkább csak mint analógiára utalok.

---

* L. MNy. 1998: 270—6.

Mindaz, amit a TESz. a *menten* határozószóról mond, tökéletesen igaz. Jelentése 'sofort, sogleich', magyarul 'mindjárt, azonnal, rögtön'; alakját tekintve *-t* képzős ige-névnek *-n* módhatározóraggal ellátott formája. Hogy ezen egyszerű igazságon túl a szóval mégis foglalkozom, annak oka az, hogy eredetének körülményeit szeretném megvilágítani. Véleményem szerint ugyanis a *menten* mint határozószó a *menten-megy* típusú igen régi kapcsolatból önállósult. Az ilyen ikerítések tulajdonképpen fokozó értelműek voltak. A *nőttön-nő*, *verten-ver* annyit jelentett, hogy 'nagyon nő, nagyon ver'. Így a *ver* igének más alakú, de azonos funkciójú ikerítése is van: „engemet *verest vernek*” (JókK. 154), ez a latin *me cruentem verberant* kifejezést fordítja. Feladatomban tehát lényegében az, hogy bemutassam, miként válhatott a *menten-megy* első tagjában rejlő fokozó értelem időhatározóvá.

Magával az ikerítő típussal már régebben többen foglalkoztak, utoljára tudtommal KELEMEN JÓZSEF (A *nőttön-nő*-féle kifejezésekről: Pais-Eml. 145—50), aki a korábbi vizsgálatok felhasználásával, de lényegében a maga terjedelmes anyaggyűjtése alapján fontos következtetéseket vont le. Véleménye szerint a típus népnyelvi eredetű és elterjedtségéből következően régi, kódexeinkben azonban nem szerepel. Első adatai a késői kódexekkel egykorú szövegekből valók: *jöttön-jő* 1526-ból, *rabolton-rabol* 1537-ből, *menten-megy* 1539-ből. Használata leggyakoribb a XVI. és XVII. században, a XVIII. században kezd visszaszorulni, helyét más kifejező típusok foglalják el, mint például *várton-vár* helyett *várva-vár*. KELEMEN nagyon is gazdag anyagát fölösleges volna a magam eléggé számos anyagából gyarapítani. A régiek közül egyetlen 1530-ból való *szöktön-szökik* adatot iktatok ide, amely az eddig ismertek közt a második legkorábbi: „en az nepeth semykepen meg nem tharthathom, merth *zkwthwnk* [!] *zwnknek* mert el yethek [= el-ijedtek]” (MNY. 1941: 279). A későiek közül Arany példája: „Ahogy közeledtek, *nőttön nőtt* a lárma” (Arany 3: 25). Ez itt talán már régies színezetű stíluselem.

Visszatérve a *menten-megy* típusra, ennek néhány olyan példáját találtam, amelyek jól szemléltetik a *menten* tag funkcióváltását és önállósulását. E példákban a közlési előzmény olyan, hogy a menésnek minél előbb meg kell valósulnia, a *menten* tehát nemcsak a cselekvés fokozását fejezi ki, hanem egyúttal közvetlen, sietős csatlakozását a megelőző cselekvéshez. Ezt a szoros kapcsolatot határozószók vagy kötőszók is jelezhetik. Így 1568: „En *Imar* Isten Akaratyabul *menten megywk*” (MNY. 1960: 262; a közlő hosszabb szövegrészt nem idéz); 1575 (Vak Bélát a pártütő Sámson szidalmakkal akarja harcra ingerelni): „Mikoron Samson ecképpen szidalmazna à Királyt, Rea támadánac az wrac: De ő *mindjárt* lórá szalladuán, *menten méne*” (HeltChron. 48v); 1577 (Balassi Bálint kétszáz aranyat kér vissza egy adósától): „kérém, hogy ő kegyelme küldje meg, mert *csak azt várom, s menten megyek* császárhoz ő felségéhez” (Balassi 1: 309); 1577 (Eurialus és Lukrécia széphistóriájában Pandalus felajánlja Menelausnak, hogy számára Eurialustól egy poroszka lovat kér kölcsön): „Hogyha parancsolod, én magam elmegyek, / mintha kérném magamnak. / Monda Menelaus: *Akarom, ha elmégy. / Pandalus menten mene.*” (RMKT. 16. sz. 9: 447.) 1589 k. (Balassi a Szép magyar komédiában): „Julia, ha csak reá tekéntek is, *ottan* elfordítja fejét és eltekeredvén előlem *menten megyen* másfelé” (1: 286); 1590 k. (Árgirus királyfi az egyszemű „nagy ember” barlangjában találkozik a sánta emberrel, akit az óriás a fiú mellé rendel kísérőnek. A sánta szabadkozására): „A nagy ember mondá: »Hallod, mit beszélek: *Menten menj, ne várjad többé*, hogy küldjelek!«” (BalB. és 16. SzK. 2: 986). 1595 után nem sokkal: „Borbély Györgynek űrunk levelet küldé, / Postának parancsol hogy *menten menne*, / Semmi helyen *késedelmet ne tenne.*” (RMKT. 17. sz. 1: 60.) 1617: „*Mihent* érzed terhedet, *menten meny* az orvoshoz” (NySz. Lép: PTük.); „*késedelem nélkül* megtérvén *menten ment* által a Dunán való hidon” (NySz. TudTár. 1839: 316); 1716: „bé menvén Jóczikné az házban, *menten*

mindgjárt ment az fatens ágja fejéhez” (Boszper. 1: 173). Az utolsó példában különösen jellemző, hogy a *menten* és *mindgjárt* együtt szerepel, de azért még a kifejezés második tagja, a *ment* is jelen van.

Az idézett példákon kívül a *menten-megy* igen gyakran szerepel a régi szövegekben, de ezek az előfordulások csak a cselekvés intenzitását fejezik ki, és nem kapcsolódnak egy megelőző indítékhoz. Azért ezeket nem sorolom föl. Figyelemre méltó viszont, hogy az önállósult *menten*, már mint időhatározó, a legelső példájában (1552) az ugyancsak mozgást jelentő *oszlik* igével áll: „*myhelth* ky thelyk az hawok, *menthen ozolnak*” (TESz.). A *menten* önállósulása valamivel korábbról adatolható ugyan, mint a legrégebb új funkciójú, ’azonnal’ jelentésű ikerített példa (1568), ennek ellenére nyugodtan feltehető, hogy az ikerítés szokása és az időképzet megjelenése a *menten-megy* esetében a középkorba nyúlik vissza. Kódexirodalmunk lényegében fordítási irodalom volt, s mivel a latinban ilyen minta nem létezett, írásos rögzítése természetes módon csak az eredeti magyar fogalmazványokban, s itt is a bizalmasabb természetű vagy érzelmileg jobban színezett szövegekben kezdett jelentkezni.

A *menten* mellett érdemes volna a *folyton* határozószó történetét is nyomozni. Meggyőződésem szerint ez is a *folyton-foly* kifejezésből önállósult, adatai azonban sokkal később jelentkeznek, és sokkal ritkábbak, mint a *menten-megy* esetében. KELEMEN JÓZSEF (i. m. 148) az első adatot Pázmánytól (1636) idézi, bár *folyton-folyó* már van Molnár Albert szótárában (1604; 1621: NySz.). További adatai a XVIII. századból, Faludin keresztül főleg a századvég íróitól valók. Az önállósult *folyton*-ra az első példát a TESz. 1786-ból idézi. A feladat itt is az lenne, hogy a lelőhelyek felkutatásával a kifejezést megfelelő hosszabb szövegösszefüggésben tudjuk bemutatni. Erre azonban most nem vállalkozhattam.

mintá. A TESz. részletesen levezeti, hogy a magyar *mintá* a lapp *mynta* ’érme’ és a magyar *mint a ...* kapcsolat összecsengéséből Sajnovics Demonstratiojában hogyan vált tévesen ősi örökséggé, és hogyan jutott innen a nyelvújítók révén az elfogadott új szavak közé. A félreértés alapja a lapp szó helytelen értelmezése volt. Ez a *mynta* ugyanis végső soron azonos a német *Münze* ’érme’ szóval, ez pedig a latin *moneta*-ból származik. A latin szót minden germán nyelv átvette, és az ó-északiban (Altnordisch) alakja *mynt* volt (KLUGE²¹ *Münze* alatt). A lappoknál norvég jövevényszó.

A magyarban a *mintá* Sajnovics Demonstratiojából a nyelvújítók útján vált általánosan elfogadott, a német *Form* és *Muster* fordítására alkalmas szóvá. Ennek az általánossá válásnak azonban a talaja elő lehetett készítve, és Sajnovicsnak talán nem is véletlenül juthatott eszébe a *mint a ...* kapcsolat. Bethlen Katának egyik 1755-ben kelt levelében papucsvásárlásról van szó, amelyhez ő egy fél régi papucsot küldött, „hogy se hosszúsága, se nagysága külömben ne légyen, hanem csak *mintá* volt; czakhogy a sarka egy kevésbé magasabbacsán légyen” (BethK. 480). A közlő összeírva adja a két szót, de ez bizonyára még nem lehet a *mintá* főnév, hanem csak a *mint a ...* mutató névmásos kapcsolat. Az ilyen régebbi kapcsolat azonban elősegíthette Sajnovics leleményének elterjedését.

ön ’saját’, **ün** ’rabszolga’. Ki a szabad, ki a rab? Röviden válaszolva: szabad az, aki a maga ura, aki nem függ mástól; rab az, aki másnak a tulajdona, és mint ilyen másnak szolgál. Ezt az általános megállapítást legjobban a szláv *svoboda* ’szabad’ ragozhatatlan melléknév és a *svoboda* ’szabadság’ főnév szemlélteti. Mindkettőnek kezdő *svo-* eleme azonos a *svojb* ’saját’ visszaható birtokos névmásban levő *svo-* elemmel. Ez pedig rokonságban van az ugyancsak visszaható *acc. sebe* személyes névmással. (SAD.—AITZ., Hwb. 314, 933. sz. és 298, 786. sz.)

A magyarban az *ün, ön* 'saját' az *ő* személyes névmásból „-n névmásképzővel” alakult, majd ennek ismétlésével lettek az *önön* és másodlagos nyúlással az *önnön* típusú alakok (TESz. *ön*¹).

Számunkra a jelentésfejlődés legfontosabb mozzanata az volt, hogy a sok *ön maga, ön szíve, ön jonha, ön kára, ön benne, ön köztök* és főleg az *ön tulajdon* kapcsolatban az *ön* kialakította a 'tulajdon, saját; proprius, eigen' melléknévi jelentést, és ez alkalmilag főnevesülhetett. Erre már a Münchener-kódexben vannak példák: „kinèc a iuhoc nē *tulaidon onne*” (Ján. 10, 12; lat.: cuius non sunt oves *propriae*); „*Tulaidon onnebè* iqt ъ *onnei* otèt nē fogattac” (Ján. 1, 11; lat.: in *propria* venit, et *sui* eum non receperunt).

Az *ün, ön* állandósult főnevesülésének példája az *ün* 'rabszolga'. Ennek tárgyi alapja az, hogy a rabszolga nem a maga ura, hanem másnak a tulajdona, sajátja azaz *üne, öne*.

A régi nyelvben nem egy adatot lehet találni arra, hogy a rabot valaki tulajdonának, sajátjának nevezi, a *tulajdon rab, saját rab* állandósult kifejezés volt, és átvitt értelemben a költészetbe is bevonult. Így Balassinál: „Rajtam szabad vagy te, én édes szerelmem, valamít mivelendesz, / Mert azt így látod, hogy vagyok *te rabod*, ha szintén megölen-desz.” Majd ugyanebben a versben: „Csak ezen könyörgök, hogy engem tarts *tulajdon rabodnak*.” (Balassi 1: 35—6.)

Más költői példa a XVII. századból: (Az unicornis a vörös színt nem szenved, a vörös ruhás vadászt megtámadja, s ha ez fa mögé áll:) „Ez oktalan állat fában üti szarvát, / Kinél fogva reked, s elveszti hatalmát, / Megh foghattja vadász mint *tulajdon rabiát*, / El töltheti raita minden akorattiát.” (RMKT. 17. sz. 10: 482.)

Hasonló példák a *saját*-tal: 1588 (Jobbágyok panaszkodnak, hogy a sok ostoradó miatt nem tudnak rendesen fizetni a fejedelemnek): „kinek *saiati* vagiwnk es igazan bir minkett” (MNY. 1950: 273). Ismét a költői nyelvből: „Örök *rabul* aianlom fejemet, / Czak ugi tarcz engem, mint *saiatodat*.” (RMKT. 17. sz. 3: 548.)

Az *ín, ün* 'rabszolga' alapszóra a NySz. csak nagyon kevés adatot idéz, sokkal gazdagabb az *énség, önség, ünség* példatára. Kiegészítésül az Apor-kódexből idézhető két példa, amelyek közül a második kulcsfontosságú lesz a bizonyításban. Az első példa a másoló tévesztésének esett áldozatul. Ps. 118, 122: „Suscipe *servum* tuum in bonum : fogaggad te *igedet* ioban” (AporK. 137). Ez nyilvánvaló rontás *inedet* helyett, amit a latin *servus* igazol. A másik Ps. 104, 17: „Misit ante eos virum : in *servum* venundatus est Joseph; Erezte ferfiat o elottok [,] *vnql* el aroltatek Joseph.” (AporK. 112.) Ennek az adatnak jelentőségéről alább bővebben.

Az *ínség, önség, ünség* eredeti jelentése 'rabság, szolgáltság, szolgálat', csak később fejlődött ki ebből a 'nyomorúság, szerencsétlenség' és más hasonló jelentés. Ez annyira közismert, hogy az eredeti jelentésre elég csak egy példát idézni. (Mária meglátogatja Erzsébetet): „Ime azért mykeppen mene alazatosson az nagyob az kyssebhez, az azzon az zolgalohoz. menyorzagnak kyralne azzonya az *evnsegbely zolgalo leanhoz*” (CornK. 157r; regina caeli et terrae ad *ancillam*).

Az eddig tárgyalt magyar fejlődéssel nagyon szoros rokonságot mutat a német *eigen* 'saját' melléknév. Ennek a középfelnémetben egyik jelentése a *frei*-nek ellentéte: 'hörig, leibeigen'. Összetételekben: *eigen-diu, eigen dierne* 'leibeigene Magd'; *eigen-knēht, eigenschalc* 'leibeigener Knecht', *eigen-man* 'Dienstmann, Höriger'; *eigen-wip* 'Leibeigene'. Az *eigenschaft* származéknak egyik jelentése 'Leibeigenschaft'. (Az adatokra vö. LEXER, Twb.³⁴.) A DiefNG.-ban *seruus* alatt: *eyn eghen knecht*.

Vannak azonban az *eigen*-nek olyan régi adatai, amelyekben magában is jelentése 'szolga'. Így Diefenbachnál *lito* alatt: (latin értelmezés: proprius seruus, német: *eygen-ner*, két forrásból idézve). Emellett: *eygen man, egen man; aigner knecht*. Egy 1477-ben másolt zsolttárfordításban a fentebb idézett Ps. 104, 17: „in *servum* venundatus est Joseph”

megfelelője: „*ze aigen ward ioseph verkaufft*” (a bécsi Österreichische National Bibliothek 3079 jelzetű kézírata 108v). Ugyanez a hely egy másik zsoldárkönyvben kissé rontva: „*zewgen wurd Joseph v(er)chaufft*” (a müncheni Baierische Staatsbibliothek cgm 363 jelzetű kézírata 93v). Ez a *ze aigen*, ill. *zewgen* nemcsak értelemben, hanem szöveg helyben is pontos megfelelője az AporK. fentebb idézett „*vnol el aroltatek Joseph*” mondatának. Az egybeesés nem véletlen. A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonságát vizsgáló dolgozatomban részletesen kimutatom, hogy a magyar fordítók a latin szöveg mellett német és cseh fordításokat is figyelembe vettek. Így az említett német kódexek valamelyik korábbi változatában találhatták e zsoldárversnek ilyen megoldását.

Az elmondottakból nem kell feltétlenül arra következtetni, hogy a magyar fejlődés a német *eigen* hatására ment végbe. Azt azonban a német párhuzam eléggé bizonyítja, hogy a magyar névmási *ön* és ’rabszolga’ *ün* eredetileg ugyanaz a szó volt.

ötlet. E szavunkat HORGER ANTAL (MSzav. 160, *szembeötlő* alatt) lényegében megmagyarázza. Én a jelentésfejlődés állomásait szeretném bővebben bemutatni. A Nyelvtörténeti Szótár az *önt* és *ötlik* igét még külön tárgyalja mint egymástól független szavakat. Ma már tudjuk, hogy a két ige azonos töből származik. Az *öt*, *önt* alapjelentése ’gießen’ volt, az *ötlik*-é pedig ’fließen, sich ergießen’. A következő sorokban azt szeretném bemutatni, hogy az eredetileg teljesen az érzéki területre tartozó igének milyen fokozatokon keresztül lett egy teljesen elvont jelentésű származéka.

A jelentésfejlődés lépcsői a következők lesznek: Kezdetben mindkét ige folyadékkal kapcsolatban szerepel. Következő fokozatként az igék jelentésköre bővül, folyadékokon kívül más terjedő anyagokra is vonatkozhat, és mindkettő mellett alany vagy tárgy elvont jelentésű főnév is lehet. Ismét újabb fokozatként az *ötlik* elszakad az *öt*, *önt* igétől, és jelentése ’felbukkan, feltűnik, megjelenik’ vagy hasonló lesz. Az elvont síkon pedig megszűnik kapcsolata az érzelmi körrel, jelentése az értelmi körre korlátozódik, mint pl. *eszébe ötlött* egy mentség. Ebből a kapcsolatból tud létrejönni az *ötlet*.

Néhány példa a fokozatok szemléltetésére: Az *öt*, *önt* mellett mint tárgy lehet: *vért, vizet, (forró) szurkot, (olvasztott) ércet* stb. Ugyanígy az *ötlik* mellett mint alany lehet *vér*, ebből: a *vér ötlése, vérötlés; a bor elötletik*. Egy-egy rövid szövegpélda: „sem eueen . sem juan . hanem chak azt . menyet az fraterek kysded kalannal zayaban *evtnék* vala” (DomK. 231); „az zent sebekbelewl *ewtlewt* vyer futuala az kewfalon” (JókK. 68).

Folyadék helyett az igék mellett a tárgy vagy alany valamilyen gáznemű anyag, mint pl.: „Jo *illattyat ki evtveen*” (NySz.); „étkeknek *szagát ki-önti*” (NySz.); „*ki öttétic* vala a lāg a kēmencèn” (BécsiK. 130, 47); „Torkabol keen kōwes langok *ötletnek vala kywe*” (NySz.); „à tūz à földre *ötlék*” (NySz.). Ez a használat elvezet a ’szétárad, terjed, eloszlik’ árnyalathoz: „*ъ ѿ louaǵi ki öttēnec*” (BécsiK. 270, 8); et *diffundentur* equites eius).

Az átvitel az elvont síkra nagyon gazdagon van képviselve mindkét igével már a kódexirodalomban. Az *önt* igével a kép az, hogy vagy az Isten (Szentlélek) *önt* valami erényt, jámbor, magasztos érzést, boldogságot stb. az ember szívébe, lelkébe, vagy az ördög a maga mesterkedésével *önt* valami gonosztságot, bánatot, kétséget stb. ugyancsak az emberbe. Az *ötlik* igével pedig az Isten akaratából vagy az ördög cselvetésével ugyanezek a pozitív és negatív érzések, tulajdonságok jutnak az ember szívébe-lelkébe, esetleg elméjébe. De nagyon gyakori az olyan példa is, amelyben valaki haragot, méltatlankodást, könyörgést, imádságot stb. *önt ki*. Néhány példa a nagyon gazdag anyagból: „Zentsegnek hatod regulaya al. zent leleknek *evtteseben*. Mert zent leleknek malaztya nekevl nem zenteltethetyk ember” (CornK. 23r; Sexta regula sanctitatis est in *gratiae* Spiritus Sancti *influitione*. sine namque gratia Spiritus Sancti non habet homo sanctificari). Az ember tehát csak úgy szentelődhet meg, ha a Szentlélek a kegyelmét beléönti: „Honnan

wágon hogy az zenth leelek myath *óthletik* my zywnkbe istennek zerethethy” (NySz.); „*o* onzolattokat *ottéc* vrnac” (BécsiK. 22, 14; *preces suas domino effuderunt*); „semmyne-mev lelky edesseget nem *evttez* en belem en lelkemben” (DomK. 226); „az nelew *ký* en attyam fya ellen haragnak merget *ewtewtte*” (JókK. 93; *lingua quae... iracundiae venenum effudit*); „*Q* meltatlankodatta ki *ottétet* mēt tüz” (BécsiK. 259,6; *indignatio eius effusa est ut ignis*).

A további jelentésfejlődés szempontjából nagyon fontos mozzanat, hogy az *ötlik* ige mellől elmaradhat a mozgató erő, és az érzés, gondolat stb. spontán módon jut az emberbe vagy távozik belőle: „Es olyha menyorzagbol *evtlevt* byzodalombol megerevsev-deek” (DomK. 81); „az beteg menyorzagbol *evtletet* remensegbevl . nagy syralmakra *ky evtleteek*” (DomK. 270); „vigasztalo erő érkezik és *béőlik* szivedbe” (NySz.); „*ky őtleteek* ew zent orczara az nagy isteny *feeneseg*” (NySz.).

A két ige, az *önt* és *ötlik* közt a kapcsolat akkor bomlik föl, amikor az *ötlik* mellett olyan alanyok jelentkeznek, amelyekkel semmiképpen sem kapcsolható össze a ’folyik, ömlik’ képzete, hanem ehelyett a ’felbukkan, előáll, megjelenik’ képzet lesz az uralkodó: „Valahova fordíttjuk szemeinket, *előnkben őthlenek* az istennek allati” (NySz. 2: 1205, 1616-ból; *occurrunt res creatae a deo*). Így az *ötlik*, *ötlődik* nagyon alkalmassá válik arra, hogy a hirtelen beálló érzelmi és gondolati jelenségek megvalósító igéje legyen. Pl. 1689: „Remitő sok gondok szivében *ötlődnek*” (RMKT. 17. sz. 13: 105); „erre ismét az *ötlődött* meg-háborodott bús Szívembe” (BethK. 66); „hirtelen ilyen Gondolat *ötlődék* Elmémre” (BethK. 1: 54).

A fejlődés végső állomásaként az *ötlik* már nem kapcsolódik érzelmi momentumhoz, szerepe csak látható vagy gondolati esemény megvalósítására szorítkozik. Tehát: *szembe ötlik*, *eszembe ötlött*. Az Értelmező Szótár az *ötlik* példáival időben Csokonaiig megy vissza, tőle idézi: „Lilla is midőn *eszembe ötlik*, elhalok”. A *szívébe ötlik* kapcsolatot azonban már fel sem veszi. Ez a XVIII. század folyamán, úgy látszik, teljesen megszűnt. Csak mint jellemző példát említem, hogy Ferenczy János és a történetíró Horvát István 1802 és 1819 között folytatott levelezésében (összesen 236 levél) számos példát találtam az *eszembe ötlött* típusra (16, 31, 32, 46, 53, 61, 82, 131. lapokon), de egyet sem találtam a *szívembe ötlött* vagy hasonló típusra. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy ebben a levelezésben az igés szerkezet gyakorisága mellett sem fordul elő az *ötlet*.

Azzal, hogy az *ötlik* szerepe teljesen leszűkült a gondolati körre, jól elő volt készítve a talaj az *ötlet* képzése számára. Ez aztán a magyarban átvehette azt a szerepet, amelyet a németben az *Einfall* játszott. Első ilyen példa 1812-ben jelentkezik (TESz.). Az *ötlet*-nek 1792-ből Szabó Dávidtól idézett ’objektum, tárgy’ jelentése a fentebb idézett *előnkben ötlik* és későbbi *szembe ötlik* kapcsolat alapján keletkezhetett, mert hiszen a latin *obiectum* jelentése is eredetileg valami ’elénk vetett dolog’ volt.

szerdék. A NySz. két *szerdék* szócikket ad. Az egyik a *szer* származékai közé van besorolva ’partum, praeda; Erwerb, Beute’ jelentéssel (3: 196). Itt szerepel az *ebül gyűjtött szerdék* közmondása is. A másik *szerdék* ’lac coagulum, oxigala, oxigalum; zusammen-geronnene Milch’ jelentéssel a *szer*-től független, önálló szócikk (3: 218). A TESz., nyilván a NySz. példája után indulva, ugyancsak két külön cikkben foglalkozik a szóval, de alapjában mindkét címszót a *szer*-ből származtatja.

Véleményem szerint egyrészt a két jelentés alapján két különálló szó felvétele fölösleges, mert a ’tejhaszon’ jelentésű *szerdék* ugyanaz a szó, mint az „ebül gyűjtött *szerdék*”. Másrészt meg a *szerdék* nincs összefüggésben a *szer* szavunkkal. Ezeket az előre bocsátott véleményeket a következőkben részletes szótörténeti elemzéssel igyekszem igazolni.

Lássuk először, mit is jelent a közmondásban szereplő *ebül gyűjtött szerdék*. A közmondásnak különböző változatai őrződtek meg prózai és verses szövegekben. Ezek: 1565: „*Ebül gyűtöt szerdék eből omol el*” (NySz. Melius); 1592: „*Ebül gyötet szerdéknek, ebül kel elvezni; Rapina rerum Cinnari.*” (Decsi: Adag. 158, NySz. is); 1631: „A’ kobarló ember bizony meg-szegyenül. *Roszzul gyült szerdékje rosszul ismét el-dül.*” (RMKT. 17. sz. 2: 17); XVII. sz. k.: „*Eb’ül gyüetett szerdéknek, Ebül kel veszni mindennek*” (RMKT. 17. sz. 9: 328); 1669: „*Ebül güitot szerdéknek, ebül kel el-veszni: male parta male dilabuntur*” (NySz. Czeglédi); 1670: „*Ebül gyült szerdéknek s hamis keresetnek prédára kell oszlani*” (NySz. Beniczki); 1696: „*Omne quod male possidetur, alienum est. De male quaesitis gaudebitur tertius haeres.* Magyarúl ezt teszi: *Eből gyöjtett szerdéknek eből köll elveszni*” (TörtTár. 1898: 253). 1737: „*ebül gyült szerdék, ebül veszet ell*” (EMSzT. 2: 542a); 1807: „*Igy vész el az ebül gyült szerdék*” (NySz. Gvadányi). — Végül a Vásárhelyi daloskönyvnek egy tréfás, csupa lehetetlen szókapcsolatokat teremtő versében: „Az vén asszony borjut őriz, mind el szalazgatya Icze széna, nyaláb *szerdék*, korpá harisnya...” (RMKT. 17. sz. 3: 282; a 632. lap jegyzetében: „a »nyaláb *szerdék*«... ugyanolyan tréfás képalkotás, mint manapság az »egy csokor aludttej«”.)

A felsorolt adatokban három döntő fontosságú szó van, amelyek szoros kapcsolatban vannak egymással. Ezek: *szerdék*, *gyűjt* (*gyűlik*) és *ebül* (*rosszul*). Ezek együttes előfordulása visszavezet bennünket abba a tárgykörbe, ahol a közmondás eredetét keressük.

A *szerdék* jelentése a legrégebb adatok tanúsága szerint ’aludttej’, ’seracium’ (BesztSzj., SchlSzj., RMG1.). A NySz.-ban szereplő latin *oxigala* jelentése ugyancsak ’aludttej’, DIEFENBACHnál többek között ’species lacti’, ’suermilch’. Annak ellenére, hogy a későbbiekben lesz példa arra, hogy a szerdékét küszöbön szétvagdalják, jelentése mégis folyadék. Erre utal a következő két régi példa is: 1580—1600 között: „Im egj *kalant* kültem... egjel *szerdiket* uele” (MNY. 1956: 499); 1627: „Estve marat léből vagy sovány *szerdekből* nagy hamar zupont öntnek” (RMKT. 17. sz. 8: 303).

Később a *szerdék* gyakori szereplője a boszorkányperek jegyzőkönyvének. Ezekből is az ’aludttej’ jelentés tűnik ki. 1711: „...egy fazék *szerdék*et keszkenyőben kötve, mellyet le tett a földre ... az alatt a fazék *szerdék* eltűnt s el ragattatott” (Boszper. 1: 488). 1730: „a fájós kezét csak *szeridékkel* kösse be meg gyógyul” (Boszper. 1: 234); 1756: „...a külső küszöbre *Szerdék*et tegyen, vagy tölcsön a tejes fazékból, elsőbenis keresztet vágván rajta, az után vagdallya öszve, kit vagdaltván a Fatens, elég el locsogott szejjel de a meg maradott *Szerdék* ugyancsak tej formába meg maradott” (Boszper. 1: 313); 1756: „Vegyen kjend három kalán *Szerdék*et ... tiszta vérré vált az *Szerdék*” (Boszper. 1: 312).

A közmondásban szereplő eredeti ige a *gyűjt*, ezt később váltotta fel a *gyűlik*. A *gyűjt* a tej feldolgozásának egyik ősi szakszava. Erre mutat a tréfás verssor 1679 tájáról: „bolha *vajat gyűjthet*” (RMKT. 17. sz. 11: 378) és a már 1546-ból adatolt *gyűjtemény* mint a túró és vaj összefoglaló elnevezése: „az *gwtemynt* az az *themle twrokat* es Az *wayat* három rysre ossaak” (MNY. 39: 155). A *gyűjt* ige ilyen használatban, *vaj*, *tejfel*, *szerdék* főnevekkel, nagyon sokszor előfordul a boszorkányperek jegyzőkönyveiben is. Így 1714 (Simontornya): „az bába Asszony az Fatens hazához menvén *vajat* kért tüle mondván az Fatens nincs mert én nem tudok *gyűjteni*, arra az Bába asszony totul monda az Fatensnek, itt kereskednél ha *vajat* akarsz *gyűjteni*, az Fatens mondván én nem tudom mit mondasz mivel nem tudok totul, azonban maggarulis megh mondogta, hogy ha *vajat* akarsz *gyűjteni* nálam kereskednél” (Boszper. 2: 459; itt a *tótul* jelentése nem ’szlovákul’, hanem ’horvátul’, ez a Drávától északra átnyúló horvát kaj-nyelvjárás); 1718: „két hétig az istalloban tartván tehenét egy icze *vajat gyűjtött*” (Boszper. 1: 352); 1755: „aztis beszéllette a Báltya, hogy eő eőt Teheneitől igen vékonyan vagy keveset tud *gyűjteni*,

a Huga pedig kettőtül fölöttéb sokat *gyűjtött*” (Boszper. 1: 307); 1756: „halya az Fatens hogy a Várasba imitt amott szóllaná Ecsery Anna, hogy kevés *Tejfelt* tudott *gyűjteni* nekie, csak *szerdék* amit *gyűjtött* jobára” (Boszper. 1: 313).

Végül az *ebül* (*rosszul*) határozónak ebben a körben egészen különleges jelentése van, nevezetesen: ’boszorkányos praktikával’. Ezek a tejhaszon körüli „varázslások” sok képtelenséget tartalmaznak, másrészt azonban egészen természetes praktikus cselekményekben keresnek boszorkánymesterkedést. Volt asszony, akiről azt híresztelték, hogy olyan fiatal tehenet tud fejni, amelyiknek még nem volt borja. 1709: „Hallotta hogj Ivocs Peterne fejt volna olyan tinot a kinek Borja soha sem volt” (Boszper. 1: 157; hasonló vallomás: 155 és 156). Más asszony kétszer tudta lefölözni ugyanazt a tejet. Így 1756: „én bizony nem tudok a *kéczer fölözéshez* mint kjend, a mit Isten segicségével lehetett *gyűjtöttem*, én ördögi Mesterséghez nem értek” (Boszper. 1: 314). Ismét más praktika 1755-ből: „Egy rendben látta szemeivel midön a Teheneit meg fejte estve cserépből *Zsirral* kente meg a Tehenének csöcseit és a Zsétárnak [= fejősajtár] két villát ütött a Fenekébe, ugy hogy a két villa közé esett a fejés” (Boszper. 1: 311; a tehéntőgy zsírozása egészen természetes, mert a kézi fejés így könnyebb). Hasonló zsírozás 1717-ből: „vagygon az en Menyemnek... olyan *sirja*, mellyel tehen fejeskor a teheneket *babonázza*” (Boszper. 1: 81). Ismét egy képtelenség 1741-ből: „gyakorta aztis hallotta á Fatens Horváth Ilonátul, hogy ha Szent György nap előtt ürge farkat, és fűzfából csinált sipot is kaphatna ... nagy hasznát venné á *vaj gyűjtésben*” (Boszper. 2: 505). 1741-ben az egyik boszorkánysággal vádolt nő mondja az őrzőjének: „lám az *vaj gyűttöt* nem fogjátok megh, kérdezvén kicsoda lehetne, kire felelt mondván az Horváth Andrásné, eő fekete kutya képiben egy köcsögben hordja más tehenei hasznát” (Boszper. 2: 481).

Az eddigi adatokból nyilvánvaló, hogy teljesen fölösleges a kétféle *szerdék* feltevése. A szó éppen a közmondás útján vált általánosabb jelentésűvé. A legrégebb (1565-ből származó) adatban még benne rejlik a ’folyadék’ jelentés. Az *elomol* ige egyik jelentése ’összeomlik, leomlik’ (pl. fal), a másik pedig ’előmlik, elfolyik’. Ez utóbbi illik a boszorkánysággal gyűjtött *szerdék*re. A *gyűjt* igét felváltotta a kevésbé konkrét *gyűlik*, amely már általánosabb értelmet vitt a mondásba. Az *elomol* helyett *elvész*, *prédára oszlik* lett. Az *ebül* helyett megjelenhetett a *rosszul*. A *szerdék* helyett az ugyancsak általánosabb jelentésű *marha*, a *gyűjtött* és *gyűlt* helyett pedig a *keresett*. (Ez utóbbiakra l. NySz. 1: 554 *ebül* alatt.) Végül korunkra a közmondásból elmaradtak a tárgyi elemek, és egészen tömörre vált. TÓTH BÉLA (Szájrucl szájra 252) a latin *male parta male dilabuntur*-t már így adja vissza: *Ebül gyűlt, ebül költ*. A közmondásnak ez a sokféle változata okozta, hogy még azok is, akik az eredeti formáját ismerték és használták, a *szerdék*-nek valamilyen általánosabb ’jogtalan szerzemény, zsákmány’ és hasonló jelentést tulajdonítottak, s az eredetileg egy szót kettéválasztották.

Ami a *szerdék* eredetét illeti, az egész szótörténetben semmi nyoma nincs annak, hogy a *szer* alapszóhoz lehetne kapcsolni. Jelentése alapján talán a szláv *syr-*, *ser-* tőhöz lenne kapcsolható, amelynek származékai a különböző nyelvekben ’túró, savó’ jelentésben ismertek. Olyan szót azonban, ami alakilag a mienkkel összevágna, eddig sehol nem találtam.

Részletesebben meg kellene vizsgálni, hogy a *szűr* igének *szüredék* származékából nem válhatott-e szóhasadás útján *szerdék*. A *szűr* ige ugyancsak nagyon gyakori szava a tej kezelésének, feldolgozásának. Mindezek azonban csak feltevések, a lényeg az marad, hogy a *szerdék* eredetileg egy szó, és nem függ össze a *szer*-rel.

talpalattnyi. Szándékosan írtam a címet két *t*-vel, mert meg vagyok győződve, hogy ABÁFFY ERZSÉBETnek igaza van, amikor elveti a *talpalat*-ból való kiindulást és a *talp*

alatt határozói (névutós) kapcsolatot veszi alapul. (MNY. 1988: 215; a kis cikk sajnálatos módon kimaradt a 2. szám tartalomjegyzékéből). A Martonfalvai Imre deák írásából idézett két adata: „en gonozul soha Chak eg *talpa alat walo* fewldewket sem veztewttem el” (16) és „chak eg *talpalath walo* fewldet sem Iger(en)ek Ereken” (67) tökéletesen elegendő a meggyőzésre. Én ABAFFY ERZSÉBET bizonyítását csak néhány további adattal kívánom kiegészíteni.

A *talpalat*-nak mint alapszónak felvétele ellen több érv is szól. Maga a *talpal* ige is elég későn jelentkezik (1603, 1647 NySz.), és jelentése nem ’talpon áll’, hanem ’jár’, illetőleg a második jelentése ’lábbeli alá új talpat rak’. A *talpalat* meg egészen későn, csak SZABÓ DÁVIDNál jön elő, és jelentése ’fundamentum’. Erre tehát nem lehet visszavezetni az 1561 óta jól adatolt *talpalatnyi* melléknevet. Hogy ez egy *t*-vel jelentkezik, az lehet egyszerűen a régi helyesírás bizonytalansága, következetlensége, de lehet ejtésbeli változás is. A *talpal* ige jelentése a népnyelvben is ’sietve megy, jár, gyalogol’. Az ebből származtatott *talpalatnyi* jelentése tehát olyasmi lenne, mint mikor valakire azt mondjuk, hogy nincs *jártányi* ereje. Ennek a jelentésnek pedig sehol semmi nyoma.

Mi szól az *-alattnyi* mellett? Ha az ember egy terület kicsiségét akarja szemléltetni, azt mondja rá, hogy *tenyérnyi*: „nincs *tenyérnyi* zöld hely nagy határ mezőben”. Újabban egy kis szántóföldre mondják, hogy *nadrágszinyi*, *zsebkendőnyi* stb. Ilyen szemléltetésre régen a *talpnyi* melléknevet is használták. Így 1610: „ennekem az Vendeghek szállását, az te szolgálid agyas kamarait, az asszony emberek szobait, es az louak istalloit megh mutatád; de az egész epületben csak egy *talpnyi* helyet sem mutatál, az mellyet csak egyedül magadnak csináltattál volna.” (Drask. HorPr. 52r). Ugyanígyen értelemben szerepelt a *talpalja* és a *talpaljányi* is. Az előbbire 1586: „soha egi *talp allja* földet ke(gyelmedne)k Nem igiekeztem ke(gyelmedne)k el uenj” (MNY. 1967: 99). A melléknevre pedig DECSI JÁNOSTól idézhető példa (Adag. 1:3:10:2): „Egy *talp allyané* földuel nem bir.” Latin megfelelője „*Pedem ubi ponat non habet.*” (Közli a NySz. is 1: 45 és 3: 402.) Az idézett példák alapján alig lehet kétséges, hogy a kérdéses melléknév a *talp alatt* kapcsolat továbbképzése.

Párhuzamként érdemes közelebről megnézni a *lábnyom* és *talpnyom* összetételeket. Az utóbbira nem találtam olyan példát, ahol mértékként szerepelne. A *lábnyom* és *lábnyomnyi* mint mérték első sorban távolságot, hosszúságot jelent, de a *lábnyomnyi* melléknévnek a Jordánszky-kódex két biztos adatában ’nagyon csekély terület’ a jelentése: „lassatok hogy ew ellene ne tamaggyatok merth nem adok az ew feldekben tynektek csak egy *laab nyomnyth es*” (a hasonmás kiad. 59rb; a latin megfelelő Deut. 2,5: quantum potest *unius pedis calcare vestigium*). A másik hely: „Es nem ada oth hwnegy semý ere-seghet mynth csak egy *laab nyomny* vona es” (156ra; latinul Act. 7,5: nec *passum pedis*). A *nyom* igéből származó *nyomat* ugyancsak előfordul hasonló összetételekben: *lábnyomatnyi*, *talpnyomat*, *-nyi* (NySz. 2: 1055). Az előbbi csak mint hossz mérték szerepel a példákban, az utóbbi azonban (csekély) területre vonatkozik. 1584: „Az földnek birasaban chak egy *talp nyomatot* is soha nem birt”; 1683: „Nem át nékiek azoknak földében *edgy talpnyomatnit* is.” Ha ezekhez hozzávesszük a kódexek kora óta adatolható *futamatnyi*, *látatnyi*, *tekintetnyi* távolságjelölő mellékneveket, lehetséges, hogy az ilyen *-atnyi*, *-etnyi*, valóban igékhez járuló végződés hatása alatt az eredeti *talpalatnyi*-ből *talpalatnyi* alakulhatott.

[A gépirat itt megszakad.]